

ORTA ƏSRLƏRDƏ MONQOLLARIN HƏRB SƏNƏTİ VƏ İSTİLA TAKTİKASI

(Monqolustanda apardığım araşdırmalarım əsasında)

Abbas Qadir oğlu Seyidov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
abbas.seyidov@gmail.com

Açar sözlər: *Çingiz xan, Monqol imperiyası, döyüş taktikası, hər b sənəti, orta əsrlər*

Məqalədə monqol döyüşçülərinin hər b sənəti və döyüş taktikası Çingiz xanın dünyanın ən geniş vahid əraziyə malik Böyük Monqol imperiyasını qurması üçün şərait yaradan əsas faktorlar kimi araşdırılır. Həmçinin, sayı az olan monqolların 50-dən artıq xalqın yaşadığı 24 milyon kvadrat kilometrlik ərazidə hakimiyyətlərini hansı üsullarla 400 ildən artıq qorumağı bacarması məsələsi də müzakirə olunur.

ВОЕННОЕ ИСКУССТВО И ЗАВОЕВАТЕЛЬНАЯ ТАКТИКА МОНГОЛОВ В СРЕДНИХ ВЕКАХ

(на осно велич ных исследований в Монголии)

Аббас Сеидов

Ключевые слова: *Чингисхан, Монгольская империя, военное искусство, завоевательная тактика, средние века*

В статье рассматриваются военное искусство и боевая тактика монголов как базовые факторы, позволившие Чингисхану создать крупнейшую по площади единую державу – Монгольскую империю. Также обсуждается вопрос сохранения власти немногочисленными монголами на протяжении более 400 лет на завоеванных территориях площадью 24 миллиона кв. км., где проживали свыше 50 народов.

THE MEDIEVAL MILITARY ART AND CONQUEST TACTICS OF MONGOLS

(based on own research in Mongolia)

Abbas Seyidov

Keywords: *Genghis Khan, Mongol Empire, military art, conquest tactics, Middle Ages*

The military art and combat tactics of the Mongols are investigated in this article as the basic factors that allowed Genghis Khan to create the Mongol Empire, the largest unified empire. The issue, how the Mongols with small population managed to maintain power for more than 400 years in the conquered territories of 24 million sq. km., wherein over 50 nations lived, is also discussed.

Dünya yaranandan bəri yer üzü makedoniyalı Aleksandr, Sezar, Çingiz xan, Əmir Teymur, Şah İsmayıl, Sultan Mehmet Fateh, Süleyman Qanuni, Napoleon və digərləri kimi böyük sərkərdələrə və onların yaratdıqları nəhəng imperiyalara şahidlik edib. Hər birinin məqsədi fəth və hakimiyyət olsa da, hamısı işin əsasında qanlar axıtsa da, onların işğal etdikləri ərazilərin iqtisadiyyatına və mədəniyyətinə qatqıları fərqli idi. Aleksandr kimi sərkərdə öz ölkəsinin mədəniyyətini tabe etdiyi ərazilərə yayırdı. Sezar kimiləri elmi ön plana çəkərək, çoxsaylı islahatlar sayəsində dövlətini, həmçinin dolayısı ilə, müstəmləkələri irəli aparırdı. Teymur da ayaq basdığı bütün torpaqlardan elm və incəsənət adamlarını paytaxt Səmərqəndə köçürürdü [1, s.70]. Lakin, bəzi sərkərdələr də var idi ki, onların dahiliyi döyüş sənətindən kənara çıxmayıb, yaxudda çıxmağa macal tapmayıb. Çingiz xanın bu kateqoriyalardan hansına aid olduğuna dair mütəfəkkirlər arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Xüsusən də son dövrlərdə dünyada humanizm prinsipləri təkmilləşdikcə, Monqol imperiyasına qarşı mənfi təsirləri ön plana çıxaranlar artmaqdadır.

Araşdırmalar göstərir ki, böyük sərkərdələrin yaratdıqları dövlətlər əksər hallarda özlərindən sonra dağılırdı. Məsələn, Böyük Aleksandrın, Əmir Teymurun ölümü ilə imperiyaları parçalandı. Lakin, Monqol imperiyası 428 il (1206-cı ildən sonuncu monqol hökmdarı Ligden xanın 1634-cü ildə vəfatına-dək) necə mövcudluğunu qoruya bildi? Necə oldu ki, monqollar tarixin ən geniş vahid əraziyə malik imperiyasını [2, s.4375] yüzilliklər boyu qoruya bildilər?

Monqol tayfaları XII əsrdə Kulun-Bugir gölündən Altay dağlarına, şimalda Baykal gölünə, cənubda Böyük Çin səddinə yaxın geniş ərazidə yaşayırdılar. Aparılan genetik araşdırmalarladamüəyyən olunub ki, müasir

Monqolustan və Sibir sakinlərinin Avrasiyanın qərbinə qədər yaşayan monqol və türkdillilərlə qeyri-adi dərəcədə yüksək uzun xromosom traktivardır [3]. Monqollar əsasən maldarlıq və ovçuluqla məşğul olurdular. Onların çoxlu at ıxıları, qoyun sürüləri və qaramal naxırları var idi. Elə günümüzdə olduğu kimi: 2018-ci ilin məlumatına görə, Monqolustanda mal-qaranın sayı təxminən 66,5 milyondur [4]. Mənbələrdə göstərilir ki, Çingiz xanın yüksəlişi dövründə baş vermiş iqlim dəyişikliyi otlaqların çoxalmasına və at sayının artmasına şərait yaradıb [2, s.4375]. Bu işə, öz növbəsində, orduda süvarilərin sayını rahatlıqla artırmağa imkan verirdi.

Onon çayı sahilində 16 aprel 1206-cı ildə toplanan monqol noyonlarının qurultayı Temuçini (1206-1227) monqol tayfalarının – göy qurdların böyük xanı (xaqanı) elan etdikdə, o, adət üzrə adını dəyişir [5, s.11]. Temuçin (türkcə *temir* – dəmir; *çin* və ya *çi* – şəxsin peşəsini bildirən şəkilçi) artıq yeni – Çingiz xan adı ilə tanınmağa başlayır (türkcə *tengiz* – derya, dəniz; *xan* – hökmdar mənasını verən *xaqan*, *kağan* sözlərinin qısaldılmış formasıdır). “Çinq” sözü monqol dilində “qüvvət”, “güc” mənasında da işlədilir [6, s.284]. L.N. Qumilyov yazır ki: “...monqollar boz qurdu və maralı..., türklər isə hun şahzadəsini və dişi canavarı öz əcdadları sayırdılar [7, s.30].

İlk beş xanın dövründə Çingiz xan imperiyası çox geniş ərazilərə malik olub. Çingiz xan və Ugedeydən sonra böyük xan taxtına ardıcıl olaraq Çingizin nəvəsi Göyük xan (1246-1248), Münkə xan (1251-1258) və Xubilay xan (1260-1294) seçilmişlər (Çingiz xanın kiçik oğlu Tuluy xaqan seçilməsə də, 1241-1246-cı illərdə monqol imperiyasını idarə etmişdi). Bunların dövründə imperiyanın ərazisi 50-dən artıq xalqın yaşadığı 24 milyon km² sahəni əhatə edir ki, bu da Sibirdən cənub-şərqi Asiyaya, Koreya yarımadasından Bolqarıstana qədər olan ərazi idi. Bu dövrdə imperiyanın tərkibinə Çin-Yuan imperiyası, Qızıl Orda, Hülakülər və Cıgatay dövlətləri daxil idi [8, s.28].

Ugedey xaqanın Qərbə doğru hərbi yürüşlər etmə barədə qərarı 1235-ci ildə Böyük qurultayda qəbul edilir. Batı xan (Cuçinin oğlu) başkomandan təyin olunur. Hələ Ugedey xanın dövründə Çinin çox hissəsi işğal olunur. Xubilay xanın zamanında Yapon arxipelaqı istisna olmaqla, demək olar ki, bütün Şərqi Asiya işğal altına düşür. 1264-cü ildə Xubilay xan paytaxtı Qaraqorumdan (türkcə “qara daşlardan ibarət sədd”) Pekinə köçürür və 1271-ci ildə imperiyaya yeni – Yuan adını verir [8, s.33].

Məlumdur ki, XII-XIII əsrlərdə yaşamış monqollara aid məlumatlar onların qəhrəmanlıq dastanlarında qalır. Monqolların, xüsusilə də hakim ailənin həyatına dair qeydlər xəzinədarlıqda saxlanılırdı. Bunlar 1240-cı ildə Çingiz xanın oğlu Ugedey xanın əmri ilə, “Monqolların məxfi tarixi” adı altında bir yerə toplanılır. Lakin onun orijinalı dövrümüzə qədər gəlib çatmayıb. 1247-1318-ci illərdə yaşamış, Qazan xanın, Olcaytu xanın və Əbu-Səidin divan başçısı-vəziri olmuş Fəzlullah Rəşid-əd-din [9] «Cami-ət-təvarix» -- «Tarixlər

toplusu» (Salnamələr məcmuəsi) əsərində çox qiymətli xatirələr yazmışdır. O, monqol tayfaları, onların başçıları, Çingiz xanın 5-ci babasından başlamış, ümumi nəsil şəcərəsi haqqında, Çingiz xanın arvadları, uşaqları, qardaşları, kənziləri, nəvə və nəticələri, onların keçdiyi döyüş yolları haqqında məlumat verir. Rəşid-əd-din əsərində Ugedey xanın “Monqolların məxfi tarixi”ndən daha çox istifadə etmişdir.

Monqol qoşunlarının sayına dair XIII əsrə aid bilgilərin çoxu tarixi mənbələri yazanların eşitdiklərindən, gözə-yarı hesablamalarında nibarətdir. Çünki bu ordunun hərəkəti alışılmayan formatda idi. Belə ki, mobilliyi təmin etmək üçün monqol döyüşçülərinin evləri at arabalarının üzərində qurulurdu [10, s.16]. Bu da ordunun üstünlüklərindən birinə çevrilirdi. Çünki əsgərlərin ailələrindən, evlərindən ayrı düşmək kimi problemləri yox idi. Bu evə silahla və çirkli ayaqqabı ilə girilməzdi. Beləliklə, döyüşçülərin ailələri, evləri, içindəki əşyaları və hətta müəyyən təsərrüfatları da səfər boyunca həmişə yanlarında olardı. Elə monqolların böyük fəthlərinin əsasında dayanan əsas amil o idi ki, Çingiz xan iqtidarı bir xalqı bütöv bir orduya çevirməyi bacarmışdı.

Tarixdə iz qoymuş digər böyük orduların belə bir psixoloji rahatlığı yox idi. Müqayisə üçün, Böyük Aleksandr Qanq çayına çatan zaman evə dönmək istəyən döyüşçüləri rəzilənməkdən imtina edərək, üsyana qalxır [11, s.1949]. Onlar neçə il idi ki, görmədikləri evlərinə dönmək istəyirdilər. Hərçənd, Aleksandr döyüşçülərinə əsir qadınlarla evlənməyə icazə vermişdi [12, s.13].

Monqolların hərəkət edərkən “yeriyən şəhər”ə bənzər ordusunun düşmənlər üzərindəki psixoloji təsiri də böyük olurdu. Eyni zamanda, hiylə məqsədilə qurulmuş əlavə çadırlar, gecələr artıq sayda yandırılan tonqallar da ordunun sayının şişirdilməsinə səbəb olan amillərdən idi. Monqollar ulu babaları hunlardan qalma çox şeyi mənimsəmişdi. Məsələn, uşaqlar qoyunlara minib, quşlara və siçovullara ox atardılar [13, s.118]. Təbii ki, 5-6 yaşında olan uşağı ata mindirmək olmazdı. Onlar atdan yığılıb xəsarət ala bilərdi. Ona görə də, kiçik yaşlarından hərəkət edən heyvanın üstündə oturub, hərəkət edən obyektə ox atan uşaqlar, artıq 12-13 yaşlarında rahatlıqla düşməni sərəst vura bilirdi. Monqol süvariləri sanki atla bütövləşirdilər.

Bu gün müasir dövr araşdırmaçılarının böyük qisminin fikrincə, Çingiz xan 1206-cı ildə dövləti monqol və türk qəbilələrini birləşdirərək yaratmışdı. Rəşid-əd-din 1310-cu ildə qeyd edirdi ki, qədimdə monqollar türk tayfalarından biri idi. Daha sonra, o, belə yazır: “Türklərin böyük hissəsi indi monqol adlandırılır” [14]. Hunlar türk xalqlarının ilkin əcdadları olub. Mənbələrdə hunların adına e.ə. 1764-cü ilə aid Çin mənbələrində rast gəlinir [15, s.23]. Böyük Hun imperiyası və hun tayfalarının eramızın əvvəllərində parçalanması nəticədə varis kimi hundilli xalqlar formalaşdı. VI əsrdə yaranan Böyük türk xaqanlığı (420-546) Çin, Sasani və Bizansla rəqabətdə idi. Sonuncular Böyük

türk xaqaqlığında yaşayan bütün hundilli xalqları "türk" adlandırmağa başlamışdılar.

Tədqiqatçı Anatoliy Olovinçov "Türklər yoxsa monqollar? Çingiz xan dövrü" adlı kitabında 11 əsaslı dəlil gətirir ki, Çingiz xan imperiyasının dövlət dili türk dili olub. O, buraya Göyük xanın dövlət möhürünü (Vatikandan tapılmış məktub üzərində), xələflərinin məktublarını, Çin kağız pulu "Yuan" üzərində Xubilay xanın möhürünün uyğur şriflləri ilə türk dilində olan yazısını misal gətirir. O, həm də qeyd edir ki, "monqol" adlı xalq əvvəl mövcud olmayıb. Bu terminin siyasi anlam daşdığına iddia edən tədqiqatçı amerikalıları misal olaraq göstərir. Qeyd edir ki, əhalinin əsası alman, fransız, ispan və başqalarından ibarətdir. Çingiz xan da tayfaları hansısa ümumi bir ad altında birləşdirmək məqsədilə neytral olan "monqol" adını seçmiş ola bilər ("menku" – türkçə "əbədi", "kol" - "ordu") [16].

Azərbaycan ərazisi də müxtəlif fasilələrlə 190 il (1221-1410) monqolların əsarətində qalıb. Onlar Azərbaycana gələndə, ölkə dörd əsrdən artıq Xilafət istilasının nəticələrindən hələ də tam qurtula bilməmişdi. Amma xalq öz ana dilini-- Azərbaycan türkcəsini unutmamışdı. Monqollar yerli əhali ilə təqribən bənzər dili bölüşdüklərini nəzərə alıb, Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili kimi ön plana çıxarıblar. Mühüm dövlət sənədləri əhaliyə üç dildə -- ərəb, fars və türk dillərində çətdirilir. Bu da tatar (türk)-monqol imperiyasının dilinin türk dili olmasına dair daha bir göstəricidir. Təəssüf ki, Çingiz xanın 1206-cı ilin qurultayında dövləti yaradarkən söylədiyi nitqin bir hissəsi sonradan naməlum şəxslər tərəfindən məqsədli şəkildə "Monqolların məxfi tarixi"ndən silinib [17, s. x1].

Monqolustanda olarkən bir neçə vacib məqamda gördüm ki, bu gün monqollar hakimiyyətə gəlməzdən əvvəlki dövrə özlərinin və babalarının mirası kimi böyük hörmətlə yanaşırlar. Onların mümkün olan yerdə köçəriliyini xatırladan bir çadırı olmalıdır. Ulan-Bator şəhərinin mərkəzində Milli Tarix Muzeyi yerləşir. Muzey bir neçə böyük zalda ibarətdir. Qədim və orta əsrləri əks etdirən zallar üç tarixi-xronoloji dövrə əhatə edir: birinci zal – Böyük Hun imperatorluğu (e.ə. III-eramızın I əsri), ikinci zal – Göytürk İmperatorluğu (VI-VIII əsrlər) və üçüncü zal – Böyük Monqol imperatorluğu dövrünü (1206-cı ildən 1634-cü ilədək 37-ci – sonuncu monqol xaqaqları Ligden xaqaqlarının vəfatınadək olan dövr). Buradan da görünür ki, bu coğrafiyanın qədim dövlətləri türk dövlətləri olub.

Bəzi mənbələrdə şimal türkləri "tatar" adlandırılıb. Tədricən "tatar" sözü "türk" kəlməsi ilə də sinonimləşib. Təbii ki, ayrı-ayrı dövlətlər tabeliyində olan türk xalqlarının soykökünü gizlətmək, onları bir-birindən ayırmaq üçün məqsədli şəkildə bu sinonimləşmənin möhkəmlənməsini təmin ediblər. Məsələn, Azərbaycan xalqlarının böyük hissəsini təşkil edən türkləri "Azərbaycan

tatarları” və ya “Zaqafqaziyatatarları”, Krım türklərini “Krım tatarları”, Volqaboyu türkləri “Volqa tatarları” adlandırılıblar [18, s.143].

Məlum olduğu kimi, sovetlərin hakimiyyəti illərində bütün türk xalqlarının tarixinə dair izlərin itirilməsi üçün ciddi siyasət aparılıb. Məsələn, sovet rəhbəri İ.V.Stalin (1924-1953) 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan Mədəniyyət Ongünlüyündə: «Siz türk deyilsiniz. Siz midiyalıların törəmələrisiniz – siz azərbaycanlısınız!» nitqindən sonra, respublikamızda əhalinin əksəriyyətini təşkil Azərbaycan türklərinin adı dəyişildi. Həmin ildən bütün sənədlərdə hər kəsin milli kimliyi və dili müvafiq olaraq, “azərbaycanlı” və “Azərbaycan dili” ilə əvəz olundu [19, s.33]. O illərdəsovet dövrü Monqolustanında da Çingiz xanın adı tarix kitablarından və dərsliklərdən silinmiş, onun haqqında danışmaq qadağan olunmuşdu.Bu da Çingiz xanın milli mənsubiyyətindən irəli gəlirdi. Əsas məsələni “işğalçı” damğası altında gizlədirdilər.

Baxmayaraq ki, Çingiz xan bir çöllük və yüksək mədəniyyətdən uzaq olan tayfanın nümayəndəsi idi, bir sıra böyük addımlar atmışdı.Amerikalı yazıçı və tarixşünas HaroldLambın yazdığı kimi:“Şəhər görməmiş hansısa bir köçəri monqol, dünyanın yarısını idarə edən bir imperiya yaratdı; hansısa bir ovçu və vəhşi heyvanların çobanı üç sivilisasiyanın ordularını manevrdə geridə qoyaraq dağıtdı; yazıdan istifadə edə bilməyən hansısa bir barbar əlli xalq üçün qanunlarməcmuəsihazırladı”[20, s.1099-1110].

Onun hakimiyyətə gələn kimi hazırladığı “Yasa” qanunlar məcmuəsi Konstitusiyaya bərabər tutula bilər. “Yasa” həm də daxili çəkişmələrin yaranma ehtimalının aradan qaldırılmasına köməkçi olurdu. Çingiz xanın Monqol dövləti müxtəlif tayfaları öz ətrafında toplamaqla, günümüzdə effektivliyinə görə aktual olan “Dairənin mərkəzindən idarəetmə” prinsipi ilə yaradılmışdı. Patrisiyalar və plebeylər yox idi, bütün tayfaları bərabər idi.

Bir çox törəməsi olan Çingiz xan, özündən sonra hakimiyyət uğrunda ara müharibələri olmasın deyə, qərar vermişdi ki, onun ölümündən sonra, ancaq ilk və sevimli qadınıBörtə-Fucindən olan nəslinin nümayəndələri taxta çıxıa bilər.Bu qərar Çingizdən sonra onilliklər boyunca qüvvədə olub.

XIV əsrin ikinci yarısında Əmir Teymur da bundan yararlanmaq istəmişdi.Səmərqənddə Çingiz xanın nəslindən olan gənci hakim təyin etdirib, özü sadəcə “Əmir” (“komandan”) titulu daşıyırdı. Lakin, de-fakto hakimin Teymur olduğu yaxşı məlum idi. O, özünü Çingiz xanın sülaləsindən olduğunu bildirirdi. Praudinin qeyd etdiyi kimi: “Teymur monqol yox, Çağatay ulusundan olan bir türk və dindar müsəlman olsa da, özünü Çingiz xanın varisi kimi görürdü” [21, s.127].

Mənbələrdən görünür ki, Çingiz xanın xüsusi fərmanı ilə xanın siyasəti və iradəsinə zidd olmadıqca, bütün dinlərə və sektalara tolerantlıq və hörmətlə yanaşılırdı [22, s.5]. Ticarət və təsərrüfat ilə məşğul olmayan dini məbədlər və

mülklər vergidən azad edirdi [23, s.16]. Hərçənd, Monqolustanda XVII əsrə qədər daha çox Tanrıçılıq dini öndə olub. Tanrıçılıq dini İkinci Göytürk imperiyası zamanında da (681-744-cü illər) mövcud idi. O zamandan qalan daş kitabələrdə də bu dinin mövcudluğuna dair işarələr var [7, s.364-380].

Roma İmperiyasının 400 ilə tuta bildiyi ərazidən də artığını monqollar cəmi 25 ilə zəbt etdilər [22, s.1]. Onların idarəetmə baxımdan təcrübələrinin az olmasına baxmayaraq, imperiyanın uzandığı geniş əraziləri yüz illərlə əldə saxlaya bildilər.

Monqolların ümumi sayları da az idi. Elə müasir Monqolustanın əhalisi 2001-ci ildə 2,4 milyon [24], 2018-ci ildə isə cəmi 3,2 milyon [25] təşkil edib. Hesablamalara görə, XX əsrin 70-ci illərindəki sayları heç vaxt 1 milyonu keçməyib.

Şahidi olduğu hadisələri qələmə almış ərəb tarixçisi İbn-əl-Əsir (1160-1234-xü illər) 12 cilddən ibarət “Əl-Kamil fi-t-Tarix” (Mükəmməl tarix) əsərində monqolların Azərbaycana yürüşü haqqında belə yazır: “Bu hadisə çox ağır və iyrənc olduğu üçün mən bir neçə il bunu yazmaqdan çəkindim.... Kaş anam məni doğmamış olaydı, yaxud mən bu hadisədən əvvəl ölmüş və tamamilə unudulmuş olaydım... Bunlar bir nəfəri də salamat qoymadılar; arvadları da, kişiləri də, uşaqları da -hamısını öldürdülər. Hamilə arvadların qarını yarıb, çağalarını da çıxarıb öldürdülər... Bunların dininə gəldikdə, günəş doğarkən ona səcdə edərlər, heç bir şeyi haram saymazlar, bütün dördayaqlı heyvanları, hətta iti, donuzu və qeyrilərini də yeyərlərdi... Anadan olan uşaq atasının kim olduğunu bilməzdi” [26, s.161-162].

Monqolların taktiki gedişlərindən biri də o idi ki, onlar zəbt etdikləri ərazilərin əhalisinin gözünü vəhşilikləri ilə qorxudurdular. Döyüşə bilən əhalini məhv edib, əsasən kəndliləri və qadınları saxlayırdılar. Əhali fikrindən belə keçirmirdi ki, monqollara müqavimət göstərmək olar. İbn əl-Əsirin qeyd etdiyi kimi: “...tatarlardan bir kişi içərisində yüz kişi olan bir həyətə girib, onları bir-bir öldürmüş, heç bir kimsə ona mane olmamışdı. İnsanlar o qədər ruhdan düşmüşdülər ki, özlərini müdafiə etmirdilər...” [26, s.207].

Çingiz xan yaxşı anlayırdı ki, hücum etdiyi ölkələrdə şəhərləri mühasirədə saxlamaq nə qədər çətin və itki ilə başa çatır. Ona görə də o, hücum edəcəyi şəhərə öncədən məktub və ya elçi göndərər, ona təslim və tabe olmağı tələb edərdi. Ona müqavimətsiz təslim olanların çox vaxt azadlıqlarını və canlarını bağışlayar, dirəniş göstərən şəhərlərin isə əhalisinin hamısını qılıncdan keçirərdi. Bu səbəbdən, monqolların “namı” özlərindən öndə yayılır, qonşu bölgələrin əhalisini lərzəyə salardı.

Əsasən, monqol yürüşləri bəzi məmləkətlərdə o dövrə təsadüf etmişdi ki, onlarda parçalanma və feodal pərakəndəliyi hökm sürmüş, gücsüz və müqavimətsiz qalmışdılar. Monqolların Azərbaycana ilk yürüşü zamanı (1221-1222) Azərbaycan Atabəyləri dövləti tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Monqollar

Azərbaycanı tərk edən kimi Xarəzmşah Cəlaləddin Atabəylər dövlətinə son qoydu (1225) və özü Azərbaycanın hakimi oldu. Monqolların ikinci yürüşü zamanı (1231-1239-cu illər) bütün Azərbaycan ərazisi monqol imperiyasının tərkibinə daxil oldu və Hülakü xanın (1256-1265) yürüşünə qədər Arqun ağa adlı bir məmurun idarəçiliyinə keçdi. 1258-1359-cu illərdə monqol Hülakülər, 1359-1410-cu illərdə Cəlairilər Azərbaycanda hakim oldular.

Çingiz xanın qəbrinin bu gün də harada olması çoxlarımızı maraqlandırır. Fikrimizcə, qəbirin tapılması genetik kodu müəyyən etməklə yanaşı, bir sıra mübahisəli məsələlərə də son qoyacaqdır. Monqolustanda olduğum zaman, eşitdiyimə görə, hələ sağlığında Çingiz xan qeyd edib ki, mənim qəbrimi tapan şəxs mənim yolumla gedəcək və bütün dünyaya hakim olacaqdır.

Yazılanlardan bu nəticəyə gəlirik ki, daxili dövləti möhkəmləyib, bütün istiqamətlərə yönələn monqol qoşunları sürətli həmlələri, xüsusi hazırlıq və amansızlıqları sayəsində geniş əraziləri əsrlərlə əsarətdə saxlamağa müvəffəq ola biliblər.

Ədəbiyyat

1. G. Vamberi. Əmir Teymur. Bakı: Elm və Təhsil, 2013.
2. N. Pederson, A.E. Hessel, N. Baatarbileg, K.J. Anchukaitis & D.N. Cosmo. (2014, 03 25). Pluvials, droughts, the Mongol Empire, and modern Mongolia. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 111(12), pp. 4375-4379.
Bu, <https://www.pnas.org/content/pnas/111/12/4375.full.pdf> mənbədən tapılıb.
3. B. Yunusbayev, M. Metspalu, E. Metspalu, A. Valeev, S. Litvinov, R. Valiev, R. Villems (2015, 04 21). The genetic legacy of the expansion of Turkic-speaking nomads across Eurasia. PLoS genetics, 11(4).
Bu, <https://journals.plos.org/plosgenetics/article?id=10.1371/journal.pgen.1005068> mənbədən tapılıb.
4. Статистикийн Мэдээллийн Нэгдсэн Сан. (2018). Малын Тоо. Үндэсний Статистикийн Хороо. 10 18, 2019 тарихиндэ бу, http://1212.mn/tables.aspx?tbl_id=DT_NSO_1001_021V1&BAG_select_all=0&BAGSingleSelect=_0&TYPE_OF_LIVESTOCK_select_all=0&TYPE_OF_LIVESTOCKSingleSelect=_01&YearY_select_all=0&YearYSingleSelect=_2018&viewtype=table mənbədən tapılıb.
5. A.Q. Seyidov. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə: Monqol işğalları. Bakı, 2009.
6. Ə.İ. Muxtarova. Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2002.
7. L.N. Qumilyov. Qədim türklər. Bakı, 1993.
8. Национальный Музей Монголии. Ulan-Bator: 2013.

9. Ф. Рашид-ад-дин. Сборник летописей (том 1), Москва-Ленинград, 1952.
10. İslam Tarihi Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (1994) (Cild 8,) 1994.
11. J.D. Lerner & P.J. Kosmin. (2015, 12 09). The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire. The American Historical Review, 120(5).
Bu, <https://doi.org/10.1093/ahr/120.5.1949> mənbədən tapılıb.
12. E.W. Donald. Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army. Univ of California Press, 1978.
13. В. Ögəl. Böyük Hun imperiyası (Cild 1). Bakı: Gənclik, 1992.
14. К.-А.- Х.-Ж.-Т. Каримжанулы. Зablуждение, длившееся веками. Алматы: Білім, 2013.
15. Л. Н. Гумилев. Хунны. Москва, 1960.
16. А.Г. Оловинцов. Тюрки или монголы? Эпоха Чингизхана. ЛЕМ, 2014.
17. O. Weatherford. The Secret History of the Mongol Queens: How the Daughters of Genghis Khan Rescued His Empire (Edition 1). New-York: Crown Publishers, 2010.
18. Советская историческая энциклопедия (том 14), Москва: Советская энциклопедия, 1973.
19. С. Алиев. Иран: история, экономика, культура. Памяти С. М. Алиева — Москва, ИВ РАН, 2009, с. 33-34.
20. E. Denison Ross. Nomadic Movements in Asia: Lecture IV. — Chinghiz Khan and the Mongols. Journal of the Royal Society of Arts, 1929, 77(4012), pp. 1099–1110.
21. M. Prawdin. The Mongol Empire. Its Rise and Legacy. (Edition 1) Routledge, 2017.
22. S. Safavi-Abbasi, L.B. Brasiliense, R.K. Workman, M.C. Talley, I. Feiz-Erfan, N. Theodore, . . M.C. Preul. The fate of medical knowledge and the neurosciences during the time of Genghis Khan and the Mongolian Empire. Neurosurg. Focus, 23, 2007, 07, p. 1-6.
23. Р. Набиев. Стимулирующая функция налоговой политики Империи Джучидов. Проблемы экономики и юридической практики, № 6, 2013, с. 15-18.
24. Статистикийн Мэдээллийн Нэгдсэн Сан. (2001). Хүн ам. Үндэсний Статистикийн Хороо. 10 18, 2019 tarixində bu http://1212.mn/stat.aspx?LIST_ID=976_L03&year=2001 mənbədən tapılıb.
25. Статистикийн Мэдээллийн Нэгдсэн Сан. (2018). Хүн ам. Үндэсний Статистикийн Хороо. 10 18, 2019 tarixində bu http://1212.mn/stat.aspx?LIST_ID=976_L03&year=2018 mənbədən tapılıb.

26. İ. İbn-əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-Tarix. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959.

Şəkil 1. Böyük Monqol İmperiyası. (Ulan-Bator Tarix Muzeyi)

Şəkil 2. Monqol döyüşçüsü

Şekil 3. Çingiz xanın abidəsi önündə